



Australian Government
Australian Signals Directorate

ASD
ACSC
AUSTRALIAN
SIGNALS
DIRECTORATE
Australian
Cyber Security
Centre



KO E MALU HONO NGAUE'AKI 'A E NGALUOPE

KO E FAKAHINOHINO MA'AE KAU TOULEKELEKA

cyber.gov.au

Talateu

Ko ho'o ngae'aki 'a e ngaluope 'oku ke fetu'utaki ai moho kaungaame'a moe famili, ako ki ha ngaahi kaveinga pea mo va'inga he keimi.

Hangee pe ko ho'o fakama'u ho letasea 'i he me'alele kimu'a pea ke faka'uli, 'oku tonu keke fakahoko ha ngaahi sitepu kimu'a pea ke toki hu ki he ngaluope ke toe malu'i koe.

'Oku fiema'u 'e he Australian Cyber Security Centre (ACSC) ke malu 'a e tokotaha kotoa 'I he'enau ngae'aki 'a e ngaluope.
'Oku ma'u 'i he tohi koeni 'a e ngaahi founiga ke malu'i ho'o ngae'aki 'a e ngaluope.



Koe'uh i koe Australian Cyber Security Centre (ACSC) koe konga ia 'o e Australian Signals Directorate (ASD), 'oku nau fale'i, tokoni pea mo 'ilo e ngaahi tali ke ta'ofi, fakatotolo'i mo fakalelei'i 'a e ngaahi fakamanamana Saipa 'I he ngaluope ki 'Aositelelia. Ko e fatongia 'o e ACSC ko e tokoni ki he feinga ke hoko 'a 'Aositelelia ko e feitu'u malu taha ia 'I he fetu'utaki 'I he ngaluope.

Ki ha fakamatala ki he malu mei he Saipa, fakahinohino mo e fale'i, 'alu ki he cyber.gov.au

Malu mei he Saipa ki he Kau Toulekeleka



Fakatokanga 1: 'Omai e Tanaki Fakamuimui taha ki ho'o me'angae.

Ko hono 'omai e tanaki fakamuimui taha ki ho'o me'angae software 'oku tatau pe mo ho'o ngaohi sevesi ho'o me'alele. 'Oku toe lelei ange ai 'a e ngae'ho'o me'angae pea toe malu ange.

'Oku feinga ma'upe 'a e kau faihia Saipa kenau 'ilo ha ngaahi founiga ke hele (hack) 'aki e ngaahi me'angae. Ko e seti ho'o me'angae ke 'otometiki pe hono 'omai e ngaahi tanaki fakamuimui taha, tene lava ke feau ha ngaahi matavaivai 'I ho'o polokalama ngae, pea 'e fakamama'o leva 'a e kau faihia Saipa.

Ke ma'u ha toe fakamatala, kumi ki he 'Updates' 'i he cyber.gov.au



NA'AKE 'ILO:
'E lava 'e he ngaahi tanaki fakamuimui taha ke toe tanaki atu ha ngaahi fotunga fo'ou ki ho'o me'angae pea lava ke toe vave ange 'ene ngae.



Fakatokanga 2: Fakamo'ui 'a e MFA (Fakamo'oni Lolahi)

Ko e mo'ui 'a e MFA 'I ho'o 'akauni 'oku hange ia koha la'ilaa malu'i 'ihō 'api nofo'anga.

'Oku ne malu'i koe mei ha kau faihia 'oku nau feinga ke huu kiho fale.

Ko e fakamo'ui 'a e MFA, 'e fiema'u ha ngaahi kongokonga fakamatala kehekehe ke lava keke huu ki ho'o 'akauni. Hange koeni, mahalo 'e fiema'u keke fakahu ho'o lea fufuu moha fika kouti 'e text atu keke lava 'o huu ki ho'o 'akauni mitia fakasosiale.

Ko e lolahi e ngaahi fakamatala 'oku faingata'a ange ai ki he kau faihia Saipa kenau avangi ho'o 'akauni. Mahalo pe tenau lava 'o fika'i ha konga, hange ko ho'o lea fufuu, ka 'e kei fiema'u kenau 'ilo moe toenga 'o e ngaahi fakamo'oni, ka nau toki lava 'o hu ki ho'o 'akauni.

Ke ma'u ha toe fakamatala, kumi 'a e 'Multi-factor authentication' pe ko e 'MFA' 'I he cyber.gov.au



MANATU'I:

Kapau 'oku ke fiema'u tokoni ke fakamo'ui 'a e MFA (Fakamo'oni Lolahi), kole tokoni ki hao maheni pe koha taha ho famili.



Fakatokanga 3: Pouaki ho'o me'angae

Ko ho'o fakahoko ha Pouaki, ko ho'o ma'u ia ha tatau faka'ilekitulonika 'a ho'o ngaahi faile mahu'inga pea tuku malu ki ha feitu'u. 'Oku hange ia ko ha'o hiki tatau ha'o ngaahi la'itaa mahu'inga keke tauhi 'I ha feitu'u malu telia na'a mole 'a e ngaahi la'itaa totonu.

Ko ho'o pouaki ho'o komipiuta, telefoni pe koe tepileti, ko e ngaahi tatau ho'o ngaahi faile kuo 'osi malu'i ia 'I he ngaluope pe 'I ha me'angae kehe. Ko ho'o pouaki ho'o ngaahi faile mahu'inga moe ngaahi la'itaa tauhi 'ofa, 'oku ne 'omai ha nonga ki he loto he 'oku malu.

Kapau 'e 'i ai ha me'a 'e hoko ki ho'o me'angae, pe kuo avangi 'ehe kau faihia Saipa, 'e faingofua pe ha'o toe ma'u mai ho'o ngaahi faile mei ho'o ngaahi Pouaki.

Keke ma'u ha toe fakamatala, kumi ki he 'Backups' 'I he cyber.gov.au



NA'AKE 'ILO:

Ko hono toutou pouaki ma'upe ho'o me'angae, teke lava 'o ma'u ho'o ngaahi faile fakamuimui taha.



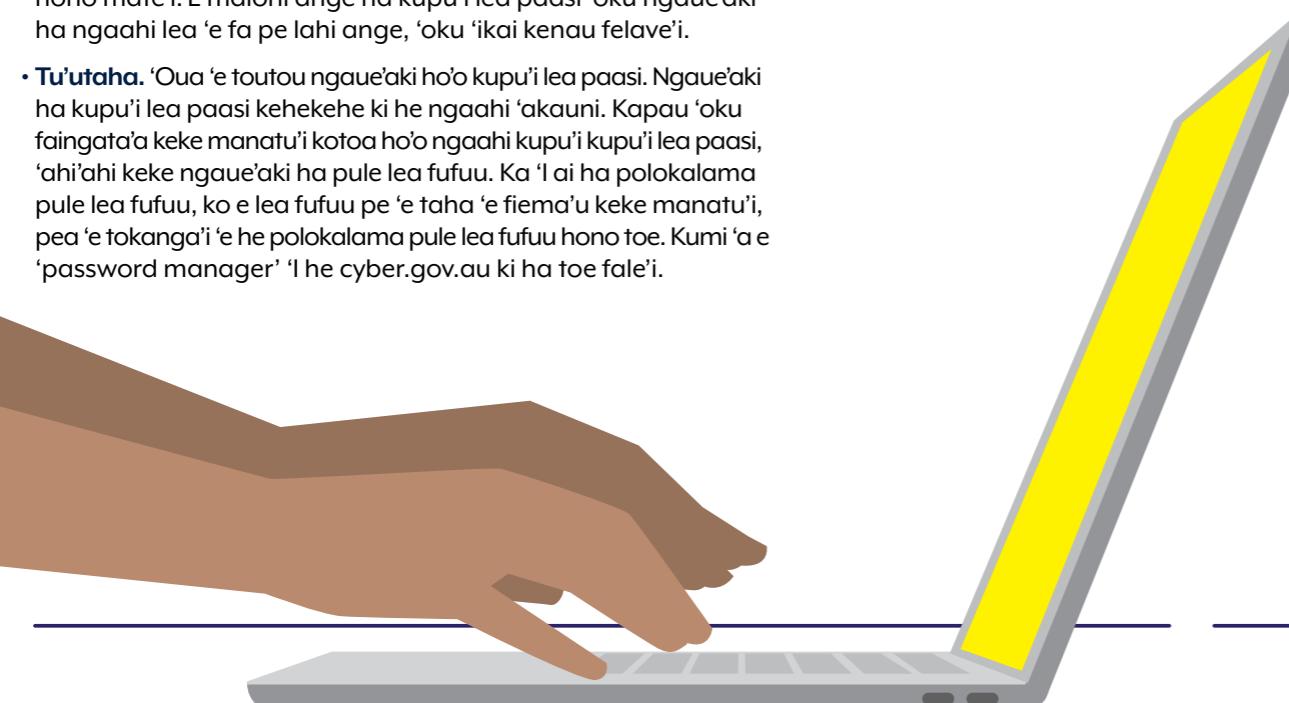
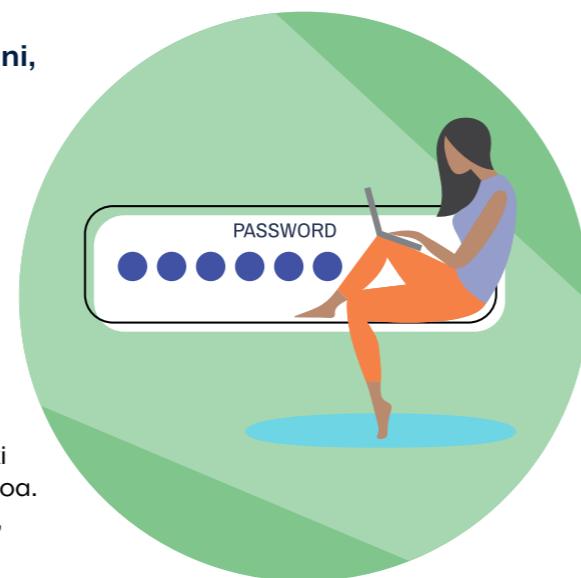
Fakatokanga 4: Ngaue'aki ha kupu'i lea paasi

Kapau 'oku 'ai 'eha lea fufuu ha loka 'i ho'o 'akauni, 'oku 'i ai pe 'a e founiga malu'i ia 'a e kupu'i lea paasi! 'Oku malohi pea toe malu ange 'enau fa'ahinga lea fufuu.

'I he taimi he'ikai teke lava 'o fakamo'ui 'a e MFA pe ko e Fakamo'oni Lolahi, ngaue'aki ha kupu'i lea paasi ke malu'i ho'o 'akauni. 'Oku ngaue'aki 'e he kupu'i lea paasi ha fa'ahinga fo'i lea pe 'e fa pe lahi ange ke hoko ko ho'o lea fufuu ia. 'E faingata'a ke mate'i 'e he kau faihia Saipa koeha ho'o lea fufuu, ka 'e faingofua ia keke manatu'i.

'I ho'o fa'u ha kupu'i lea paasi, 'ai ke:

- **Loloa.** Ko'ene loloa ange ko'ene sai ange ia. Fakataumu'a ki ha mata'itohi 'oua 'e toe si'i hifo he mata'itohi 'e 14 hono loloa. Koha fa'ahinga fo'i lea 'e fa pe lahi ai, teke lava 'o manatu'i, koe sai taha ia. Fakataataa, ['Valeti pato pateta vaka'](#).
- **'Ikai lava ke vavaloi'i.** Ko e si'isi'i ange hono 'ikai lava ke vavaloi'i ho'o kupu'i lea paasi, ko'ene sai ange ia. 'Oku lava 'eha setesi 'o fa'u ha kupu'i lea paasi lelei, ka 'oku faingofua ange hono mate'i.'E malohi ange ha kupu'i lea paasi 'oku ngaue'aki ha ngaahi lea 'e fa pe lahi ange, 'oku 'ikai kenau felave'i.
- **Tu'utaha.** 'Oua 'e toutou ngaue'aki ho'o kupu'i lea paasi. Ngaue'aki ha kupu'i lea paasi kehekehe ki he ngaahi 'akauni. Kapau 'oku faingata'a keke manatu'i kotoa ho'o ngaahi kupu'i lea paasi, 'ahi'ahi keke ngaue'aki ha pule lea fufuu. Ka 'i ai ha polokalama pule lea fufuu, ko e lea fufuu pe 'e taha 'e fiema'u keke manatu'i, pea 'e tokanga'i 'e he polokalama pule lea fufuu hono toe. Kumi 'a e 'password manager' 'i he cyber.gov.au ki ha toe fale'i.



Toe ako ke lava 'o fa'u ha kupu'i lea paasi 'oku malu 'i ha'o kumi 'a e 'Passphrases'
'i he cyber.gov.au



Fakatokanga 5: Fakatokanga'i pea lipooti ha ngaahi feinga kakaa (scam)

Ko e vave ange ho'o lipooti ha feinga kakaa (scam), koe vave ange ia 'emau ngae kiai.

Kapau 'oku ke tui 'oku 'i ai ha taha 'oku feinga kene kakaa'i koe 'i he ngaluope, 'oku sai ange ho'o tokanga mo ngae vave kiai, 'i ha'o tukunoa'i pea iku 'o kaakaa'i koe.

Kapau 'oku hange ha loi ha fu'u lelei ha me'a, mahalo ko e mo'oni ia... 'oku loi. Koha fekau 'oku talaatu 'oku ma'u ho pale pe 'oku ma'u ho'o komipiuta he'e vailasi, 'oku 'ikai ko koe pe 'oku ke ma'u 'a e fekau koia.

'E lava pe ko e ha'u eni mei ha tokotaha kakaa pea koe fiema'u ke kaakaa'i koe.

Manatu'i, ko e kakai feinga kakaa, 'oku nau fa'a fakangalingali koha tokotaha pe kautaha 'oku ke falala kiai. Hu'uhu'u kapau teke ma'u ha fekau mei ha taha 'oku ke falala kiai ka 'oku nau ngae'aki ha fika telefoni fo'ou, 'imeili pe koha peesi mitia fakasosiale fo'ou. Kumi'a pea ke tali, fakapapau'i ko e tokotaha pe kautaha mo'oni ia, 'i ha'o toe fetu'utaki kia nautolu 'i ha founiga kehe 'oku ke falala kiai. Hange koeni, kapau teke ma'u ha fekau text 'oku hange ko e ha'u mei he taha ho'o fanau, ka 'oku ne ngae'aki ha fika telefoni fo'ou, 'oua leva teke tali. 'Ave ha'o fekau kiai 'i he mitia fakasosiale ke vakai'i koia pe eni ka kuo liliu 'ene fika telefoni.



NA'AKE 'ILO:

'Oku poto'i kaakaa 'a e kau faihia Saipa pea tenau lava 'o ngae'aki ha hingoa moha 'imeili meimei angamaheni.

Tokanga kapau:

- 'oku kole mai ke ke totongi fakavavave ha mo'ua.
- 'oku kole mai ke liliu ho ngaahi fakaikiiki pe lea fufuu.
- 'oku kole mai ke ke lomi'i ha laine fetu'utaki pe fakaava ha faile 'oku fakapipiki mai 'i ha 'imeili.



Aofangatuku

'I he taimi ni kuo fakamahafu 'aki koe 'a e 'ilo ki hono ngaue'aki malu 'a e ngaluope, teke loto lahi mo fiefia 'I ho'o lava vakai ki he ngaahi va'aope 'I he ngaluope.

Kake manatu'i pe, 'oku fakakaukau'i ma'upe 'e he kau faihia Saipa ha ngaahi founiga fo'ou ke lama mo kaakaa'i e kakai.

'Ikai ke kovi hono toutou fakamanatu 'a e ngaahi 'ilo ki he malu'i mei he kau faihia Saipa pea mo ako foki kiha ngaahi founiga fo'ou 'o e nofo malu.

Ngaahi Fakatokanga Ponasi

Ke fie ako ki ha toe founiga kehe ki he'ete malu he ngaue'aki 'a e ngaluope? Vakai'i e ngaahi fakatokanga koeni.

Fakakaukau koeha e me'a teke tuku atu 'I he ngaluope.

Fakakaukau lelei ki he fakamatala 'oku ke vahevahe 'I he ngaluope pea kohai 'e sio ai. Tali pe ha ngaahi kole kaum'e a he Facebook mei he kakai 'oku ke 'ilo'i mo'oni.

Ma'u 'a e ngaahi fakatokanga ki ha ngaahi fakamanamana fo'ou.

Kau mai ki he'emau sevesi fakatokanga ta'etotongi. 'E fakaha atu keke 'ilo ha fakamanamana fo'ou temau 'ilo'i.

'E toe 'oatu foki ha fale'i koeha e me'a 'e fai kapau 'e hoko ha 'ohofi mei he Saipa.

Talanoa moho famili mo e kaungaame'a fekau'aki mo e malu mei he Saipa.

Koeni kuo ke poto'i 'I he malu mei he kau faihia Saipa, vahevahe atu ho'o 'ilo ki ho famili moe kaungaame'a. 'E lava ho'o 'ilo 'o tokoni'i kinautolu mei ha fakatamaki 'I he kaha'u!

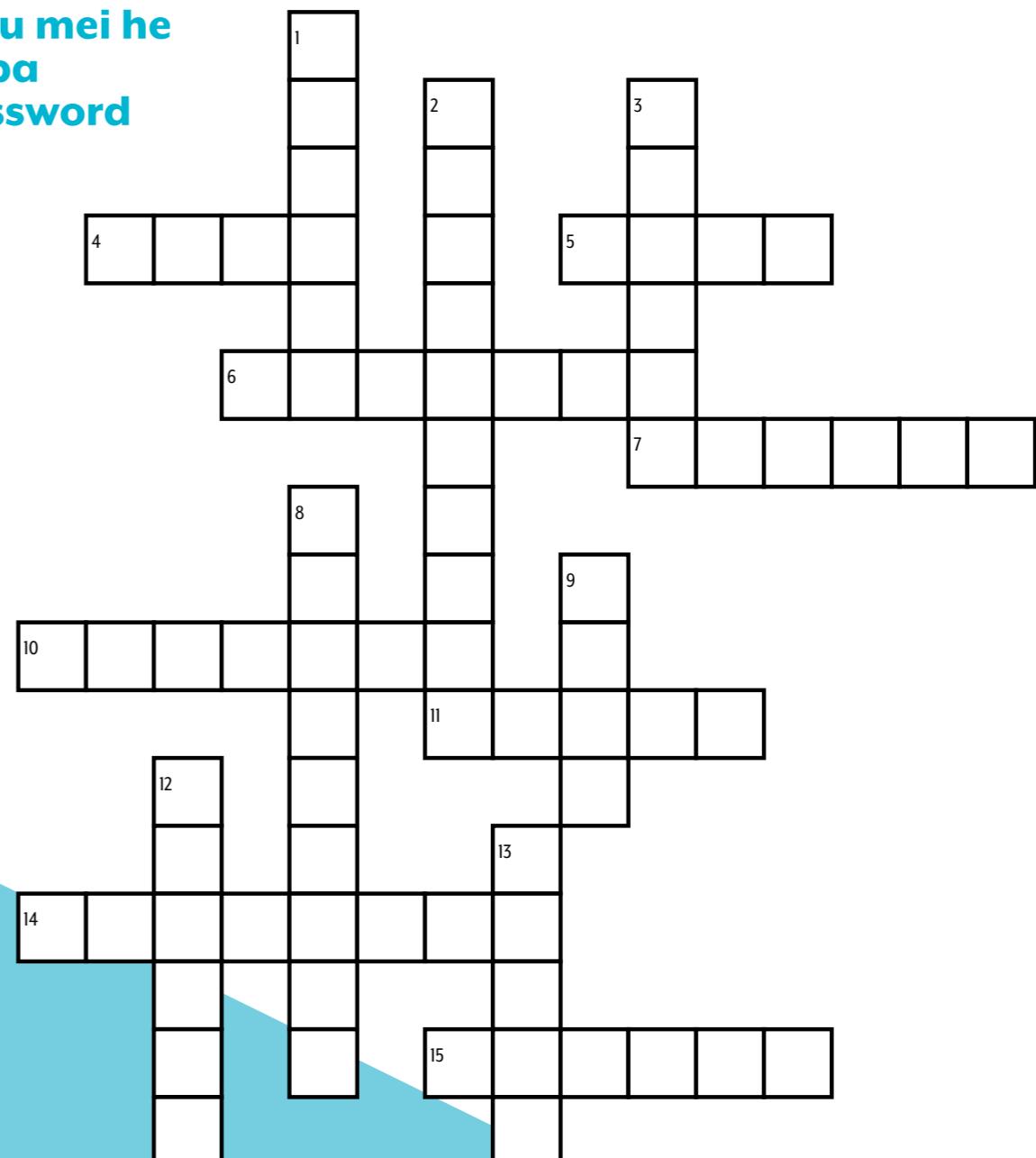
Faka'ehi'ehi mei he ngaue'aki 'a e Wi-Fi 'I he ngaahi feitu'u 'oku tokolahi ai e kakai, ke fai ai ho'o fakatau 'I he ngaluope pe fetu'utaki mo ho'o pangike.

'Oku sai 'aupito 'a e Wi-Fi 'I he feitu'u 'oku tokolahi ai 'a e kakai, ki he sio vitio pe lautohi he ngaahi peesi va'aope, kake ngaue'aki pe ho'o ngaluope 'I 'api ki ha'o ngaue fekau'aki moha pa'anga. 'Oku 'ikai ke fu'u pau 'a e Wi-Fi 'I he feitu'u 'oku tokolahi ai 'a e kakai.

Lipooti e ngaahi faihia 'I he Saipa moha ngaahi me'a 'oku hoko ke tauhi ke malu 'a 'Aositelelia.

Kapau 'oku ke uesia 'I he faihia Saipa, ngaue vave leva kiai. Ki ha toe fale'i, teke ma'u 'I he cyber.gov.au

Malu mei he Saipa crossword



LALO

1. Connected to the internet
2. A strong password
3. A person who uses computers to steal data
8. Software that destroys viruses
9. A deceptive scheme or trick
12. A copy of your computer's files
13. Relating to, or involving computers

FAKALAVA

4. Wireless networking technology
5. Australia's lead agency for cyber security
6. A document on the World Wide Web
7. To give information about something
10. New, improved or more secure versions of software
11. Electronic mail
14. The state of being free from danger or threat
15. A tool that can connect to the internet

Fakahinohino Fakalahi

Ki ha toe fakamatala kehe kataki 'o vakai ki he Malu'i Fakafo'ituitui mei he Saipa fakakongokonga: ngaahi fakahinohino 'e 3 na'e fa'u ke tokoni'i 'a e kakai 'Aositelelia angamaheni, ke mahino 'a e 'uluaki tu'unga ki he malu mei he faihia Saipa, pea moe founga ngae teke lava 'o malu'i koe mei he ngaahi fakamanamana anga maheni 'o e faihia Saipa.



Teke ma'u kotoa 'a e ngaahi fakahinohino koeni 'i he cyber.gov.au

Ngaahi Tokanga'i

Ngaahi Tali Crossword:

1. online, 2. passphrase, 3. hacker, 4. Wi-Fi, 5. ACSC, 6. webpage, 7. report, 8. antivirus, 9. scam, 10. updates, 11. email, 12. backup, 13. cyber, 14. security, 15. device

Faka'ata'ata

Ko e ngaahi me'a 'i he Tohi Fakahinohino ko eni 'oku natula fakalukufua pe, koia 'oku 'ikai totonus ke 'oua 'e lau koha fale'i fakalao ia pe fakafalala kiai ka 'i ai ha fa'ahinga me'a fakafokifaa 'e hoko. 'I ha fa'ahinga me'a mahu'inga pe, 'oku tonu keke fekumi ki ha fale'i fakapolofesinale totonus mo tau'ataina, 'o fakatatau ki he tu'unga 'oku ke 'i ai.

'Oku 'ikai ke tali 'e he Kominueli ha fa'ahinga fatongia pe koha mo'ua kiha maumau, mole pe fakamole 'e hoko koe'ahi koha fakafalala 'i he fakamatala 'oku 'oatu 'i he fakahinohino koeni.

Mafai ke Pulusi

© Kominueli 'o 'Aositelelia 2023

Tukukehe 'a e Sila pea moha feitu'u kehe 'oku tu'u ai, ko e ngaahi fakamatala 'i he tohi ni 'oku tuku atu ia 'i he malumalu 'o e Creative Commons Attribution International licence (www.creativecommons.org/licenses).

Ke 'oua 'e fakaveivei ua, ko e 'uhinga eni, ko e laiseni ko eni 'oku ngae'aki pe ia ki he ngaahi me'a 'oku 'oatu 'i he tohi ni.



Ko e fakaikiiki moe fekau'aki 'o e makatu'unga 'o e laiseni ko eni 'oku ma'u ia 'i he peesi va'aope 'a e Creative Commons pea mo e fakamatala fakalao kakato ki he laiseni CC BY 4.0 (www.creativecommons.org/licenses).

Ngae'aki 'o e Sila

Ko e femahino'aki ke malava 'o ngae'aki 'a e Sila 'oku 'oatu fakaikiiki ia 'i he peesi va'aope 'a e Potungaue 'a e Palemia mo e Kapineti (www.pmc.gov.au/government/commonwealth-coat-arms).

Ki ha toe fakamatala, pe ko e lipooti ha me'a na'e hoko fekau'aki mo e malu'i mei he faihia Saipa, fetu'utaki mai kia mautolu:

cyber.gov.au | 1300 CYBER1 (1300 292 371)

Ko e fika ko eni 'oku malava pē ke ngāue'aki 'i 'Aositelelia ni pē.